

Rola kapłanów przy adrogacji w okresie republiki a przypadek Publiusza Klodiusza

The role of priests in the adrogation during the Republic
and the case of Publius Clodius

Роль жрецов в адрогации в республиканского периода и дело Публия Клодия

Роль священников у адрогации в период республики а справа Публия Клодия

ELŻBIETA LOSKA

Dr hab., prof. Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
e-mail: e.loska@uksw.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-6838-7721>

Streszczenie: Celem artykułu jest ukazanie roli kapłanów w procedurze adrogacji w antycznym Rzymie okresu republiki. Zachowane teksty jurydyczne nie wspominają o udziale kapłanów w adrogacji. W tekstach literackich (u Gelliusa i Cicerona) odnaleźć można ślady potwierdzające udział w niej pontyfików i augurów. Pontyfikowie odpowiadali za zbadanie kwestii dopuszczalności adrogacji – zarówno tych sakralnych, jak i cywilnoprawnych. Rola augurów prawdopodobnie wiązała się z przebiegiem zgromadzeń ludowych.

Słowa kluczowe: pontyfikowie, augurowie, *adrogatio*, prawo rzymskie

Summary: The article aims to present the role of priests in the adrogation procedure performed in ancient Rome during the Republic. The preserved juridical texts do not mention the participation of priests in the adrogation. In the literary texts (of Gellius and Cicero), it is possible to find traces confirming the participation of pontiffs and augurs in this procedure. Pontiffs were to investigate the admissibility of the adrogation in terms of both sacred and civil law issues. The role of the augurs was probably related to the course of popular assemblies.

Key words: pontiffs, augurs, *adrogatio*, Roman law

Резюме: Цель данной статьи – показать роль жрецов в процедуре адрогации в Древнем Риме республиканского периода. Сохранившиеся юридические тексты не упоминают об участии жрецов в адрогации. В литературных текстах (у Геллия и Цицерона) можно найти следы, подтверждающие участие понтификов и авгуров. Понтифики отвечали за рассмотрение вопросов о допустимости адрогации – как сакральных, так и гражданских. Роль авгуров, вероятно, была связана с проведением народных собраний.

Ключевые слова: понтифики, авгуры, *adrogatio*, римское право

Резюме: Метою статті є представлення ролі священників у процедурі адрогації в Стародавньому Римі за часів республіки. У збережених юридичних текстах не згадується про участь священників у адрогації. У літературних текстах (у Геллія і Цицерона) можна знайти сліди, що підтверджують участь понтифіків і авгурів. Понтифіки були відповідальними за перевірку допустимості арогації – сакральних і цивільних. Роль авгурів, ймовірно, була пов'язана з ходом народних зібрань.

Ключові слова: понтифіки, авгури, *adrogatio*, римське право

Wstęp

Instytucja prawna adrogacji była charakterystyczna dla prawa rzymskiego, tak jak swoiste było pojmowanie przez Rzymian instytucji *patria potestas*. Teksty źródłowe dotyczące tego sposobu przysposobienia zachowały się zarówno w dziełach prawniczych, jak i nieprawniczych. Należy zatem dokonać analizy obu rodzajów zachowanych źródeł. Celem artykułu jest próba określenia roli, jaką spełniali kapłani w procedurze adrogacji w antycznym Rzymie okresu republiki.

1. Adrogacja w *Nocach Attyckich* Aulusa Gelliusa

Najpełniejszym chyba tekstem dotyczącym sposobu przeprowadzania adrogacji jest fragment pochodzący z *Noctes Atticae* Aulusa Gelliusa¹: „Quid sit adoptatio, quid item sit adrogatio, quantumque haec inter se differant; verbaque eius quae qualiaque sint, qui in liberis adrogandis super ea re populum rogat”².

Antykwarysta poinformował przede wszystkim, na czym polega istotna różnica między tymi rodzajami przysposobienia, a także kogo można adrogować:

Quod per praetorem fit, „adoptatio” dicitur, quod per populum, „arrogatio”. [...] 4. adrogantur hi, qui, cum sui iuris sunt, in alienam sese potestatem tradunt eiusque rei ipsi auctores fiunt (Gell. 5.19.2).

Adrogacja była dokonywana *per populum*, przed zgromadzeniami ludowymi – jak wiemy z dalszej części tekstu Gelliusa były to *comitia curiata*. Adrogowany mężczyzna musiał być osobą *sui iuris*³, ponieważ to on sam decydował o przejściu pod władzę innego *pater familias*. W dalszej części tekstu antykwarysta skupił się na przedstawieniu procedury adrogacji:

¹ O znaczeniu dzieła Aulusa Gelliusa dla poznania rzeczywistości starożytnego Rzymu, w tym jego prawa, zob. m.in. B. Baldwin, *Studies in Aulus Gellius*, Lawrence 1975; J. Zabłocki, *Kompetencje ‘patres familias’ i zgromadzeń ludowych w sprawach rodziny w świetle ‘Noctes atticae’ Aulusa Gelliusa*, Warszawa 1990.

² O tekście zob. A. Tarwacka, *Czym jest adopcja, czym natomiast jest adrogacja oraz na ile różnią się one między sobą; a także – jakie i jakiego rodzaju są słowa tego, kto stawia przed ludem wniosek dotyczący adrogowania dzieci – Aulus Gellius, ‘Noce attyckie’ 5,19. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, Zeszyty Prawnicze 2014, nr 14.3, s. 255.

³ Zob. także D. 1.7.1.1. Por. M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, wyd. 2, München 1971, s. 347; J. Zabłocki, *Il concetto di materfamilias in caso di arrogazione*, w: *Mater Familias. Scritti romanistici per Maria Zabłocka*, red. Z. Benincasa, J. Urbanik, Warszawa 2016, s. 1199.

Sed adrogationes non temere nec inexplorate committuntur; 6. nam comitia arbitris pontificibus praebeantur, quae „curiata” appellantur, aetasque eius, qui adrogare vult, an liberis potius gignundis idonea sit, bonaque eius, qui adrogatur, ne insidiosae adpetita sint, consideratur, iusque iurandum a Q. Mucio pontifice maximo conceptum dicitur, quod in adrogando iuraretur. 7. Sed adrogari non potest, nisi iam vesticeps. 8. „Adrogatio” autem dicta, quia genus hoc in alienam familiam transitus per populi rogationem fit. 9. Eius rogationis verba haec sunt: „Velitis, iubeatis, uti L. Valerius L. Titio tam iure legeque filius siet, quam si ex eo patre matreque familias eius natus esset, utique ei vitae necisque in eum potestas siet, uti patri endo filio est. Haec ita, uti dixi, ita vos, Quirites, rogo” (Gell. 5.19.5–9).

Antykwarysta położył wyraźny nacisk na wagę tej instytucji – adrogacji należało dokonywać rozważnie i po dokładnym rozpatrzeniu sytuacji. Przed zwołaniem zgromadzenia pontyfikowie osądzali zasadność dokonania przysposobienia⁴. Żaden zachowany tekst źródłowy nie przekazuje jednak, w czyich kompetencjach leżało zwołanie komicjów – *pontifex maximus* czy urzędnika z *ius agendi cum populo*. Można jednak domniemywać, że *comitia* zwoływał urzędnik, gdyż zgromadzenia, którym przewodniczył pontifeks, nazywały się *comitia calata*, a dokonywano na nich inauguracji kapłanów, *sacrorum detestatio* oraz sporządzano testamenty⁵. Argument z milczenia źródeł nie może być nigdy rozstrzygającym argumentem, jednak jest wymowne, że Aulus Gellius ani przy opisywaniu *comitia calata* nie wskazał, że dokonywano na nich adrogacji, ani opisując przebieg adrogacji nie pisał o *comitia calata*.

Obywatele zebrani podczas *comitia curiata* sprawdzali wiek i możliwości prokreacyjne adrogującego, jego motywację oraz to, czy dokonanie adrogacji nie będzie

⁴ Zwrot *comitia arbitris pontificibus praebeantur* nie jest jednoznaczny, taka jego interpretacja wydaje się jednak najwłaściwsza – por. J. Zabłocki, *Kompetencje 'patres familias'...*, s. 118. Odmienne podejście prezentował G.W. Botsford, *The Roman Assemblies from Their Origin to the End of the Republic*, New York 1909, s. 161 – autor uważał, że po wydaniu przez pontyfików zgody na adrogację, zgromadzeniu przewodniczył *pontifex maximus*. Ciekawe podejście przedstawiła M. Zabłocka, *Początki adrogacji niedojrzałych w prawie rzymskim*, *Zeszyty Prawnicze* 2019, nr 19.1, s. 175 – zdaniem autorki to pontyfikowie stawiali wniosek dokonania *adrogatio*. Na temat kognicji pontyfików przy adrogacji zob. także J. Zabłocki, *Ladrogatio nel diritto romano*, w: *Leges sapere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Januszowi Sondlowi w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, red. W. Uruszczak, P. Święcicka-Wystrychowska, A. Kremer, Kraków 2008, s. 726 i nast. oraz A.M. Seelentag, *Ius pontificium cum iure civili coniunctum. Das Recht der Arrogation in klassischer Zeit*, Tübingen 2014, s. 82 i nast.

⁵ Gell. 15.27.1–3. Por. także A. Tarwacka, *Czym są zgromadzenia kalarne, czym kurialne, czym centurialne, czym trybusowe, czym wiec; oraz podobne sprawy z tym związane – Aulus Gellius, 'Noce attyckie' 15,27. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, *Zeszyty Prawnicze* 2014, nr 14.1, s. 221.

szkodziło interesom majątkowym osoby wchodzącej pod władzę⁶. Jeśli wynik tego badania był pozytywny (jak należy domniemywać), odbierano od adrogującego przysięgę, którą ułożył *pontifex maximus* Quintus Mucius. Niestety antykwarysta nie przekazał jej tekstu. Wydaje się jednak, że musiała ona dotyczyć właśnie kwestii badanych przez zgromadzenie. Nie wiadomo też, czy obecność pontyfika wymagana była na zgromadzeniu – czy składano przysięgę przed kapłanem, czy przed ludem.

2. Adrogacja w tekstach prawniczych

Najwcześniejszy zachowany tekst prawniczy dotyczący adrogacji znajduje się w *Institucjach* Gaiusa:

Adoptio autem duobus modis fit, aut populi auctoritate aut imperio magistratus velut praetoris. 99. Populi auctoritate adoptamus eos, qui sui iuris sunt: Quae species adoptionis dicitur adrogatio, quia et is, qui adoptat, rogatur, id est interrogatur, an velit eum, quem adoptaturus sit, iustum sibi filium esse; et is, qui adoptatur, rogatur, an id fieri patiat; et populus rogatur, an id fieri iubeat [...] (G. 1.98–99)⁷.

Także jurysta wskazał najpierw dwie formy przysposobienia. Następnie podkreślił, że przed ludem można przysposobić wyłącznie mężczyzn niepodlegających niczyjej władzy i wyjaśnił pochodzenie nazwy tej formy przysposobienia – od pytania, czy też wniosku, które stawiane jest zarówno adrogującemu, jak i adrogowanemu, a także ludowi zebranemu na zgromadzeniach.

Jednymi z niewielu zachowanych w kodyfikacji justyniańskiej tekstów dotyczących adrogacji są fragmenty komentarza do dzieł Sabinusa autorstwa Ulpiana zawarte w tytule *Digestów De adoptionibus et emancipationibus et aliis modis quibus potestas solvitur*.

In adrogationibus cognitio vertitur, num forte minor sexaginta annis sit qui adrogat, quia magis liberorum creationi studere debeat: nisi forte morbus aut valetudo in causa sit aut alia iusta causa adrogandi, veluti si coniunctam sibi personam velit adoptare (D. 1.7.15.2, Ulp. 26 ad Sab.).

⁶ J. Zabłocki, *Kompetencje 'patres familias'...*, s. 70 i nast.; tenże, *L'adrogatio...*, s. 726 i nast.; por. także A. Tarwacka, *Czym jest adopcja...*, s. 258.

⁷ Ten fragment tekstu *Institucji* Gaiusa znalazł także miejsce, po odpowiednich modyfikacjach, w *Digestach* justyniańskich – D. 1.7.2 – przyzwolenie ludu zostało zastąpione przez *auctoritas principis*.

Jurysta wskazał tutaj dokładnie, jakich aspektów dotyczy *cognitio* przeprowadzane w przypadku adrogacji, nie określił jednak, kto to badanie przeprowadzał⁸.

We fragmencie D. 1.7.17. pr.-2⁹ jurysta zajął się szczególnym przypadkiem adrogacji, mianowicie pupila lub byłego pupila przez osobę sprawującą nad nim tutelę. Także tu wymienił okoliczności, które powinny być wzięte pod uwagę, zanim zezwoli się na przeprowadzenie przysposobienia: stan majątku adrogującego i adrogowanego, tryb życia adrogującego¹⁰ oraz jego wiek i zdolność do prokreacji. Dwie pierwsze kwestie są związane z majątkiem oraz możliwością zarządzania nim i nie wydają się potrzebować aprobaty kapłanów. Natomiast zagadnienie możliwości posiadania własnego potomstwa, jak wynika z tekstu Gelliusa, należało do *cognitio* pontyfików.

Wskazane teksty juredyczne powstały w okresie pryncypatu, dostrzegalne jest też wyraźne podobieństwo tekstów pochodzących z *Nocy Attyckich* i z *Digestów*. Być może źródłem informacji dla piszącego o adrogacji Gelliusa był ten sam tekst, który stanowił podstawę fragmentu pism Ulpiana, zachowanego w D. 1.7.17¹¹. Różnice między nimi nie negują podobieństwa. Tekst antykwarysty ma charakter ogólny, jego celem było przedstawienie instytucji prawnej jako takiej. Natomiast Ulpian opisywał rozwiązanie konkretnego problemu prawnego. Można zatem przypuszczać, że adrogacja *per populum* opisana przez jurystów wyglądała podobnie, jeśli nie tak samo, w okresie republiki.

Co ciekawe, ani Gaius, ani Ulpian nie wspomnieli ani słowem o udziale kapłanów w procedurze adrogacji. Juryści ci zwracali uwagę właściwie wyłącznie na wymogi prawa prywatnego. Może to świadczyć o dwóch kwestiach: albo w ich czasach wyrażenie zgody przez augura czy pontifeksa nie było już wymogiem przy przeprowadzaniu tego typu przysposobienia, albo też nie był to wymóg *ius civile*. Jest to też pewien argument przeciwko twierdzeniu, że *comitia curiata* w celu przeprowadzenia adrogacji zwoływane były przez przewodniczącego kolegium pontyfików.

⁸ J. Zabłocki, (*L'adrogatio...*, s. 727) przypisuje *cognitio* pontyfikom, jest to jednak ewidentna analogia do tekstu Gelliusa, treść wypowiedzi Ulpiana w żaden sposób nie wskazuje na podmiot ją przeprowadzający. Tak też A.M. Seelentag, *Ius pontificium...*, s. 84 i nast.

⁹ Tekst podejrzewany jest o interpolację, P. Bonfante, *Lezioni sul diritto di famiglia*, Pavia 1907–1908, s. 30; *Index Interpolationum*, I, szp. 9; G. Donatuti, *Contributi allo studio dell'adrogatio impuberis*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano "Vittorio Scialoja"* (BIDR) 1961, t. 64, s. 169; M. Kuryłowicz, *Die adoptio im klassischen römischen Recht*, Warszawa 1981, s. 91. Autorzy ci wskazują jednak na uproszczenie tekstu, a nie na nieautentyczność informacji w nim zawartych. O tym fragmencie także: E. Loska, *Pozycja prawna aktorów w starożytnym Rzymie w okresie republiki i wczesnego cesarstwa*, Warszawa 2018, s. 240 i nast.

¹⁰ Por. też D. 1.7.17.4; Cic., *dom.* 36; M. Kuryłowicz, *'Adoptio' prawa rzymskiego. Rozwój i zmiany w okresie poklasycznym i justyniańskim*, Lublin 1976, s. 153.

¹¹ C. Castello, *Il problema evolutivo della adrogatio*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1967, t. 33, s. 134, przyp. 12.

Połączenie kapłanów i adrogacji w tekście prawniczym pojawia się raz i dotyczy pryncypatu:

Nunc ex epistula optimi imperatoris Antonini, quam scripsit pontificibus, si iusta causa adoptionis esse videbitur, cum quibusdam condicionibus permissum est (G. 1.102).

Gaius kładł tu jednak nacisk na list skierowany do pontyfików, w którym cesarz zezwalał w określonej sytuacji na dokonanie przysposobienia (a dokładniej przysposobienia osoby niedojrzałej, bo tego dotyczy ten fragment w całości), jeśli jego przyczyna byłaby słuszna. Możliwe, że list ten był odpowiedzią na pytanie, które pontyfikowie skierowali do cesarza. W tym przypadku to decyzja cesarza była wiążąca, nie decyzja pontyfików. Wypowiedź Gaiusa wydaje się jednak wskazywać, że nadal przed adrogacją zasięgano opinii pontyfików – a skoro oni mieli wątpliwości, o ich rozwianie poprosili cesarza. Warto jednak pamiętać, że Antoninus Pius, jako cesarz, sprawował także urząd *pontifex maximus*¹².

3. Adrogacja Kłodiusza

Przypuszczalnie najszerzej opisanym w źródłach przypadkiem adrogacji z okresu republikańskiego Rzymu jest przypadek Publiusza Kłodiusza Pulchra. Niemniej należy mieć na uwadze, że był to przypadek nietypowy (może dlatego był tak szeroko opisywany), w związku z czym nie pozwala na dokonanie ustaleń ogólnych.

W latach 60. I wieku p.n.e. Kłodiusz rozpoczął zabiegi o przejście do stanu plebejuszy, ponieważ chciał zostać trybunem plebejskim¹³. Pochodził jednak ze słynnego rodu patrycjuszowskiego Klaudiuszy, a trybunem mógł zostać wyłącznie plebejusz. Konieczna zatem była *transitio ad plebem* lub adrogacja do rodu plebejskiego¹⁴. Obie procedury były dla Kłodiusza niewygodne, z różnych powodów¹⁵. *Transitio* wymagała zgody *concilium plebis*, wyrażonej za pomocą plebiscytu, adrogacja

¹² Od początku pryncypatu urząd ten sprawowali kolejni cesarze, S.R.F. Price, *The Place of Religion: Rome in the Early Empire*, w: *The Cambridge Ancient History*, t. 10. *The Augustan Empire*, 43 B.C. – A.D. 69, red. A.K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott, wyd. 2, Cambridge 1996, s. 827; E. Bianchi, *Il 'rex sacrorum' a Roma e nell'Italia antica*, wyd. 2, Milano 2017, s. 160 i nast.

¹³ Cic., *har. resp.* 45; Cic., *Att.* 1.18.4–5; Cic., *Att.* 1.19.5; Cic., *Att.* 2.1.4; Cic., *Cael.* 60; Vell. 2.45.1; Dio Cass. 37.51.2; W.J. Tatum, *The Patrician Tribune. Publius Clodius Pulcher*, London 1999, s. 90 i nast.

¹⁴ Por. Cic., *Att.* 2.7.2. Por. K. Stloukalová, *Transitio ad plebem – případ Publia Clodia Pulchra*, *Právníhistorické Studie* 2017, t. 47, nr 1, s. 26–43. Autorka przytacza argumenty za podobieństwem *transitio ad plebem* do adrogacji.

¹⁵ H. Lindsay, *Adoption in the Roman World*, Cambridge 2009, s. 174.

niosła ze sobą konsekwencje cywilnoprawne, takie jak utrata statusu osoby *sui iuris*, czy przejście całości majątku adrogowanego na adrogującego¹⁶. Oczekiwane skutki Klodiusz uzyskał w końcu, dając się adrogować.

Jak podaje Kasjusz Dion¹⁷, Klodiusz próbował po raz pierwszy stać się plebejuszem w 60 r. p.n.e., dokonując *transitio ad plebem*. Informacje na ten temat podał także Cyцерo, w listach do Attyka. Klodiusz zrzekł się przynależności do stanu patrycjuszowskiego¹⁸, a następnie pojawił się na zgromadzeniu plebejskim. Tam trybun C. Herrenius postawił wniosek o przyjęcie Klodiusza w poczet stanu plebejskiego¹⁹, wniosek ten upadł jednak przez wielokrotne *intercessio* pozostałych trybunów²⁰. Dodatkowo na przeszkodzie stanął mu powinowaty – Metellus Celer. Twierdził, że Klodiusz postąpił niezgodnie z przyjętym zwyczajem, a także, że do ważności takiego przeniesienia konieczne było wydanie *lex curiata*²¹.

I do uchwalenia takiej *lex curiata* doszło²² w marcu 59 r. p.n.e. W osiągnięciu celu pomogli Klodiuszowi Juliusz Cezar²³, który wówczas łączył urząd konsula z urzędem przewodniczącego kolegium pontyfików, oraz Pompejusz, który był wtedy augurem²⁴. Obaj politycy zgodnie udzielili mu swojego poparcia. Bezpośrednim impulsem do tego była mowa Cyцерona podczas obrony byłego kolegi w konsulacie, C. Antoniusza²⁵. Słowa wygłoszone przez oratora mogły być odebrane jako atak na triumwirów i przyspieszyły działania Cezara wobec Klodiusza²⁶.

¹⁶ G. 2.98; D. 1.7.15pr.

¹⁷ Dio Cass. 37.51.1–2.

¹⁸ G.W. Botsford (*The Roman Assemblies...*, s. 162) uważał, że Klodiusz złożył przysięgę, najprawdopodobniej na *comitia calata*, co nadawało jej podobieństwo do *detestatio sacrorum*.

¹⁹ Cic., *Att.* 1.18.4–5. Cyцерo przekazał, że podobny wniosek promulgował Metellus Celer.

²⁰ Cic., *Att.* 1.19.5; Cic., *prov. cons.* 45.

²¹ Relacja Kasjusza Diona jest podważana, a fragment o konieczności uzyskania *lex curiata* jest prawdopodobnie interpretacją historyka (znającego już wszakże późniejszy przebieg wypadków), a nie przytoczeniem zdania Metellusa Celera – por. L. Lange, *Über die transitio ad plebem: Ein Beitrag zum römischen Gentilrecht und zu den Scheingeschäftendes römischen Recht*, Leipzig 1894, s. 19 i nast.; W.J. Tatum, *The Patrician Tribune...*, s. 100. Odmienne: T. Mommsen, *Römische Forschungen*, t. 1, Berlin 1864, s. 125 i nast.

²² Cic., *Sest.* 16.

²³ Suet., *Iul.* 20; por. Plut., *Caes.* 14.16; Plut. *Cat. Min.* 33.3–4.

²⁴ Cic., *Att.* 2.12.1; Cic., *Att.* 8.3.3.

²⁵ Cic., *dom.* 41; Cic., *prov. cons.* 42; Suet., *Iul.* 20.4; App. *BC* 2.52; Dio Cass. 38.10.1; Dio Cass. 38.10.4; E.S. Gruen, *P. Clodius: Instrument or Independent Agent?*, Phoenix 1966, t. 20, nr 2, s. 122; W.J. Tatum, *The Patrician Tribune...*, s. 103 i nast.; H. Lindsay, *Adoption...*, s. 176.

²⁶ Szerzej na temat politycznych implikacji przejścia Klodiusza do stanu plebejskiego por. V. Groh, *La 'transitio ad plebem' di P. Clodio*, w: *Studi in onore di Pietro Bonfante nel XL anno d'insegnamento*, red. E. Albertario, Milano 1930, passim; T. Łoposzko, *Trybunat Publiusza Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*, Warszawa 1974, s. 196 i nast.; J. Zabłocki, *Appunti sulla 'sacrorum detestatio'*, BDR 1989–1990, t. 92–93, s. 530 i nast., wraz z cytowaną tam literaturą; M. Salvatore, *Ladozione di Clodio*,

4. Rola kapłanów w procedurze adrogacji

Czy udział Cezara i Pompejusza w adrogacji Klodiusza oznaczał, że uczestnictwo *pontifex maximus* i przedstawiciela kolegium augurów było przy adrogacji niezbędne?

Początkowo adrogacja odbywała się na *comitia curiata*²⁷, czyli zgromadzeniu przedstawicieli kurii, które w końcu republiki reprezentowane były przez 30 liktorów²⁸. Niewykluczone, że miało to znaczenie dla roli pontyfików przy procedurze adrogacji, nie dysponujemy jednak tekstami źródłowymi, które wyjaśniałyby tę kwestię. Można zaryzykować twierdzenie, że rola pontyfikalnej *cognitio* wzrosła, gdyż sprawy podczas zgromadzenia nie rozpatrywał już lud.

Jak wiadomo z tekstu Gelliusa, swoją zgodę musieli wyrazić pontyfikowie (nie wydaje się możliwe, aby adrogacja mogła przebiegać dalej, gdyby zgłosili oni sprzeciw²⁹). Fragment *Nocy Attyckich* zdaje się wskazywać jednak na to, że *cognitio* pontyfików miała miejsce przed zwołaniem zgromadzenia i wszczęciem procedury adrogacji. Na podstawie źródeł nie można jednoznacznie określić, czy Cezar przewodniczył *comitia curiata* w funkcji *pontifex maximus*, czy też po prostu jako konsul.

Po adrogacji Klodiusz zachował swoje nazwisko rodowe (*nomen gentile*) i pozostał w swojej *tribus* – wyraźnie zatem widać, że akt ten miał na celu wyłącznie umożliwienie Klodiuszowi startowanie w wyborach na trybuna³⁰. Celem

Labeo 1992, t. 38, nr 3, s. 285 i nast.; W.J. Tatum, *The Patrician Tribune...*, s. 87 i nast. oraz F. Longchamps de Bérier, *Nadużycie prawa w świetle rzymskiego prawa prywatnego*, Wrocław 2007, s. 115 i nast.

²⁷ Dio Cass. 38.12.1–2; M. Kuryłowicz, *Die adoptio...*, s. 40 i nast.; tenże, *Marcus Tullius Cicero o rzymskiej adopcji*, w: *‘Historia et ius’*. Księga pamiątkowa ku czci profesora Henryka Karbownika, red. A. Dębiński, G. Górski, Lublin 1998, s. 255; A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford 2004, s. 49.

²⁸ Cic., *leg. agr.* 2.31; B. Kübler, s.v. *lictor*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, red. W. Kroll, t. XIII, 1, Stuttgart 1926, szp. 516; B. Gladigow, *Die sakrale Funktionen der Likto-ren. Zum Problem von institutioneller Macht und sakraler Präsentation, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 1972, cz. I.2, s. 301; J. Zabłocki, *Kompetencje ‘patres familias’...*, s. 72 i nast.; tenże, *L’adrogatio...*, s. 728.

²⁹ Por. A. Watson, *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford 1967, s. 85.

³⁰ Cic., *dom.* 35; V. Groh, *La ‘transitio ad plebem’...*, s. 393; C. Williamson, *The Laws of the Roman People. Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic*, Ann Arbor 2008, s. 381. Autorem ciekawej koncepcji, wedle której w przypadku Klodiusza miała miejsce *arrogatio fiducia causa*, jest Ludwig Lange. Według badacza przeprowadzona procedura miała wiele wspólnego z *coemptio fiducia causa* – L. Lange, *Transitio ad plebem*, w: *Verhandlungen der zweiundzwanzigsten Versammlung Deutscher Philologen und Schulmänner*, Leipzig 1864, s. 129 i nast.; tenże, *Über die transitio ad plebem...*, s. 11 i nast. Autor w obu pracach przekonująco broni swojej tezy. Przeciw niej świadczy natomiast fakt, że Cycero zwyciężył w sporze dotyczącym słuszności *dedicatio* ziemi, na której stał jego dom.

„właściwej” adrogacji było bowiem przedłużenie rodu adrogującego³¹, w tym przetrwanie jego nazwiska rodowego oraz kultu przodków, a ani Klodiusz, ani jego syn nie nosił nazwiska Fonteius, jak powinno było ono brzmieć po adrogacji³². Nawet jeśli tuż po przysposobieniu Klodiusz został emancypowany³³, zwyczajowo powinien był przyjąć nazwisko adrogującego. Przejście Klodiusza do stanu plebejskiego i uzyskanie przez niego urzędu trybuna plebejskiego było korzystne nie tylko dla niego, lecz także dla interesów Juliusza Cezara. Pozwalało chociażby na to, by wykorzystać inicjatywę ustawodawczą związaną z urzędem trybuna do porachunków między Cezarem i Krassusem a Ciceronem³⁴. To właśnie przeniesiony do plebsu Klodiusz wniósł projekt plebiscytu³⁵, uchwalonego później na *concilia plebis*, potwierdzającego ustalenia wcześniejszej *lex Sempronia de capite civis*³⁶, nakładającej odpowiedzialność na wszystkich urzędników, którzy doprowadzili do śmierci obywateli bez wyroku sądowego. To właśnie zrobił Cycero, kiedy jako konsul doprowadził do wykonania wyroku śmierci na członkach spisku Katyliny³⁷. Ten plebiscyt jest nazywany współcześnie *lex Clodia de capite civis*³⁸. Akt ten skłonił Cicerona

³¹ C. Castello, *Il problema evolutivo...*, s. 141; M. Kuryłowicz, *Marcus Tullius Cicero...*, s. 257; tenże, *Kontynuacja rodziny w państwie i prawie rzymskim okresu republiki*, w: *Divina et humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisz, Lublin 2001, s. 130; tenże, *Rozwój historyczny rzymskiej adopcji*, *Studia Iuridica Lublinensia* 2011, t. 16, s. 35 i nast.; A.M. Seelentag, *Ius pontificium...*, s. 107.

³² Por. D.R. Shackleton Bailey, *Two Studies in Roman Nomenclature*, New York 1976, s. 81 – autor twierdzi, że jeśli syn urodziłby się przed adrogacją ojca, mógłby zostać przy dawnym nazwisku rodowym, to jednak wydaje się sprzeczne z ideą adrogacji jako instytucji mającej na celu przedłużenie rodu adrogującego, w tym jego *nomen gentilicium*. Nie wiadomo jednak dokładnie, kiedy urodził się najstarszy syn Klodiusza, a więc czy argument ten w ogóle miałby w jego sprawie zastosowanie; W.J. Tatum, *P. Clodius Pulcher and Tarracina*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 1990, t. 83, s. 300.

³³ Cic., *dom.* 37.

³⁴ J.L. Strachan-Davidson, *Cicero and the Fall of the Roman Republic*, New York–London 1984, s. 216 i nast. Por. także E.S. Gruen, *P. Clodius...*, s. 122 i nast. Autor podkreśla, że triumwirowie nie mieli powodów do działania przeciw Ciceronowi, wszystko służyło interesom Klodiusza; tamże, s. 126 i nast. W kilku miejscach Cycero podkreślał nawet, że Pompejusz dawał mu osobistą gwarancję, że Klodiusz nie uczyni niczego, co mogłoby oratorowi zagrozić – Cic., *Sest.* 15; Cic., *Att.* 2.19.4.

³⁵ App., *BC* 2.54–58; Dio Cass. 38.14.3–7; Vell. 2.45.1.

³⁶ G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912, s. 309.

³⁷ App., *BC* 2.22.

³⁸ G. Rotondi, *Leges publicae...*, s. 394; por. E.S. Gruen, *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley–Los Angeles–London 1995, s. 244 i nast.; H. Kowalski, *Propaganda religijna Publiusza Klodiusza*, w: *Ideologia i propaganda w starożytności. Materiały Konferencji Komisji Historii Starożytnej PTH, Rzeszów 12–14 września 2000*, red. L. Morawiecki, P. Berdowski, Rzeszów 2004, s. 220 i nast.; R. Pesaresi, *Studi sul processo penale in età repubblicana. Dai tribunali rivoluzionari alla difesa della legalità democratica*, Napoli 2005, s. 156 i nast.; C. Williamson, *The Laws...*, s. 384.

do udania się na wygnanie³⁹. *Post factum* trybun doprowadził do uchwalenia kolejnej *lex Clodia*⁴⁰, tym razem wymieniającej nazwisko Cyclerona, stąd podważanej przez oratora jako *privilegium*⁴¹. *Lex Clodia de exilio Ciceronis* nakazywała konfiskatę dóbr Cyclerona i zburzenie jego domu na Palatynie oraz poświęcenie gruntu na wybudowanie świątyni bogini *Libertas*⁴², a także zakaz zbliżania się przez niego do Rzymu na odległość mniejszą niż 400 tysięcy kroków⁴³.

Powyższe uwagi o *leges Clodiae* mają na celu pokazanie, że do tekstów Marka Tulliusza Cyclerona, dotyczących w jakikolwiek sposób osoby Klodiusza, należy podchodzić ze sporą dozą sceptycyzmu, jeśli powstały one po 58 r. p.n.e. – dotyczy to też kwestii jego adrogacji⁴⁴. Najszerzy obraz poglądów Cyclerona na zagadnienie legalności adrogacji Klodiusza wyłania się z mowy *De domo sua*, którą Cycero wygłosił w 57 r. p.n.e. przed kolegium pontyfików, chcąc odzyskać grunt, na którym kiedyś stał jego dom. Argumenty, które przytoczył, były następujące: po pierwsze, Fonteius był za młody, żeby adrogować Klodiusza – nie tylko nie było między nimi odpowiedniej różnicy wieku, ale Fonteius był młodszy od swojego „syna” i na pewno mógł spłodzić własnych potomków⁴⁵. Po drugie, kolegium pontyfików nie przeprowadziło wymaganej *spectio*, zanim zwołano *comitia curiata*⁴⁶. Po trzecie, Klodiusz nie przyjął nowego nazwiska rodowego oraz nadal sprawował *sacra* rodu Klaudiuszy⁴⁷. Po czwarte, zgromadzenia zostały zwołane podczas zapowiedzianej przez Bibulusa obserwacji nieba⁴⁸. Po piąte, zwołując komicja, Cezar nie zastosował się do postanowień *lex Caecilia Didia*⁴⁹.

³⁹ Dio Cass. 38.17.4–7; Por. też Vell. 2.45.2; A.H.J. Greenidge, *Legal Procedure of Cicero's Time*, New Jersey 1971, s. 363; M. Jońca, *The Scope of 'exilium voluntarium' in the Roman Republic*, w: *La repressione criminale nella Roma repubblicana fra norma e persuasione*, red. B. Santalucia, Pavia 2009, s. 85 i nast.

⁴⁰ Dio Cass. 38.17.7; Plut. *Cic.* 32.1; G. Rotondi, *'Leges publicae'...*, s. 395.

⁴¹ *Cic., dom.* 43; por. E.S. Gruen, *The Last Generation...*, s. 245 i nast.

⁴² *Cic., dom.* 110; por. też Dio Cass. 39.20.3.

⁴³ Por. P. Moreau, *La 'lex Clodia' sur le bannissement de Cicéron*, Athenaeum 1987, nr 75, passim; tenże, *'Lex Clodia'*, w: *The Roman Statutes*, red. M. Crawford i in., London 1996, s. 773 i nast. Na temat wygnania Cyclerona zob. też J. Kamiński, *'Senatus consultum ultimum' i inne instytucje stanu wyjątkowego późnej republiki rzymskiej*, Warszawa 1976 (niepubl. rozprawa doktorska), s. 155 i nast.

⁴⁴ Por. też M. Kuryłowicz, *Marcus Tullius Cicero...*, s. 254.

⁴⁵ *Cic., dom.* 34 i 36–37.

⁴⁶ *Cic., dom.* 34–35 i 38.

⁴⁷ *Cic., dom.* 35 *in fine*.

⁴⁸ Chcąc uniemożliwić swojemu koledze na urzędzie konsula wnoszenie projektów reform, Marek Kalpurniusz Bibulus codziennie z domu ogłaszał *obnuntiationes per edicta*, mające uniemożliwić zwoływanie zgromadzeń ludowych ze względu na niekorzystne auspicia – *Cic., Att.* 2.21.3–5; *Cic., Har. Resp.* 48; *Suet., Iul.* 20; *Plut., Caes.* 14.6; Dio Cass. 38.6. Argument Cyclerona: *Cic., dom.* 39–40.

⁴⁹ Pochodząca z 98 r. p.n.e. ustawa zawierała zakaz *rogatio per saturam* i nakaz konieczności zachowania *trinundinum* pomiędzy promulgacją aktu a jego głosowaniem – *Cic., Phil.* 5.8; *Cic., Sest.* 135;

Na jakie aspekty pontyfikalnej *cognitio* wskazywał Cyncero?

Sacra Clodiae gentis cur intereunt quod in te est? quae omnis notio pontificum, cum adoptarere, esse debuit (Cic., dom. 35).

Orator zwracał się tu do Klodiusza, którego przysposobienie podważał. Najprawdopodobniej mowa Cyncerona jest odpowiedzią na wcześniej wygłoszoną mowę Klodiusza⁵⁰. Wydaje się sugerować, że badanie pontyfików wcale zagadnienia wygaśnięcia *sacra* nie dotyczyło, choć powinno. W dalszej części tego fragmentu Cyncero zarzucił Klodiuszowi, że nie sprawował *sacra* w nowej rodzinie, choć zrzekł się tych swoich przodków⁵¹, co także wskazywać mogło na pominięcie tej kwestii.

Orator przypominał ponadto, że adrogacja nie została przeprowadzona zgodnie z prawem pontyfikalnym⁵², m.in. dlatego, że nie została dokonana tak, aby nikt nie umniejszał ani godności rodu, ani obrzędów związanych z jego rytami sakralnymi⁵³. Na to wskazywać miał również nieodpowiedni wiek adrogującego.

Cyncero wrócił do kwestii adrogacji Klodiusza w lutym 49 r. p.n.e., opisując Attykowi swoje rozważania na temat postępowania Pompejusza w trakcie wojny domowej. Przypominał wtedy wiele aspektów współpracy Pompejusza z Cezarem, w tym jego udział jako augura w procedurze przysposobienia:

[...] ille in <ad>optando P. Clodio augur (Cic., Att. 8.3.3).

Przytoczone dotychczas teksty źródłowe, z wyjątkiem fragmentu *Nocy Attyckich* Gelliusa i mowy *De domo sua* Cyncerona, nie wskazują wyraźnie na udział kapłanów w procedurze adrogacji. Jakże zatem właściwie były przyczyny ich uczestnictwa w tym akcie i dlaczego musieli oni udzielić zgody? Najwięcej można wywnioskować z mowy Cyncerona.

Każdy rzymski ród miał swoje *sacra* rodzinne. Wejście adrogowanego *pater familias* pod władzę adrogującego powodowało zmianę w *sacra*, nad którymi sprawował on kult. Zwracał na to uwagę Cyncero. Orator podkreślił, że w przysposobieniu chodzi o to, aby przysposobiony jednocześnie odziedziczył nazwisko rodowe,

Cic., *de dom.* 41; Cic., *de dom.* 50; Cic., *de dom.* 53; Cic., *Mur.* 17; Cic., *leg.* 3.11; Cic., *leg.* 3.43; Cic., *Att.* 2.9.2; Sch. Bob. 310 Or.; Fest. 416 L s.v. *satura*; G. Rotondi, *Leges publicae...*, s. 335. Argument Cyncerona: Cic., *dom.* 41 *in fine* – między ogłoszeniem *rogatio* a głosowaniem minęły trzy godziny, nie trzy tygodnie handlowe.

⁵⁰ A. Lintott, *Cicero as Evidence. A Historian's Companion*, Oxford 2008, s. 185.

⁵¹ Cic., *dom.* 35 *in fine*: neque amissis sacris paternis in haec adoptiva venisti.

⁵² Cic., *dom.* 36: nego istam adoptionem pontificio iure esse factam.

⁵³ Cic., *dom.* 36: [...] et ita adoptet, ut ne quid aut de dignitate generum aut de sacrorum religione minuat [...].

majątek oraz *sacra*⁵⁴. Wydaje się zatem właściwe założenie, że pontyfikowie, badając różnorodne kwestie związane z konkretnym aktem adrogacji, sprawdzali także, czy zaprzestanie sprawowania *sacra* przez daną osobę (tego, który miałby być adrogowany), nie spowodowałoby naruszenia *pax deorum*⁵⁵. Czy, chociażby, znajdzie się inny członek *gens*, który sprawowanie tych *sacra* po adrogowanym przejmie (a może raczej będzie kontynuował w swojej gałęzi rodu)⁵⁶. Jan Zabłocki twierdzi, że przysięga składana wobec zgromadzenia ludowego, oprócz spraw majątkowych i personalnych, dotyczyła także *sacra* – zarówno adrogowanego, jak i adrogującego⁵⁷. Jest to hipoteza wielce prawdopodobna, wyjaśniałaby także, dlaczego autorem słów składanej przysięgi był właśnie *pontifex maximus*. Ta zmiana w sferze *sacra* nie była tym samym, co *detestatio sacrorum*⁵⁸.

Pozostaje jeszcze kwestia udziału augura – Cycero wyraźnie podkreślał, że w adrogacji Klodiusza Pompejusz brał udział jako augur, a nie jako polityk. Hipotezę, która wskazuje na konieczność udziału kapłana jest ta, że udział augura przy tej właśnie adrogacji był niezbędny ze względu na prowadzoną przez Bibulusa obserwację nieba, która miała uniemożliwiać zwoływanie jakichkolwiek zgromadzeń ludowych⁵⁹. Być może Pompejusz przeprowadził własne *auspicia* przed zwołaniem

⁵⁴ Wymienił konkretne przypadki przysposobienia, dodał też, że stało się przy nich tak, jak w niezliczonych innych przypadkach – Cic., *dom.* 35: [...] *quas adoptiones sicut alias innumerabilis hereditates nominis pecuniae sacrorum secutae sunt*. Cycero podał dwa konkretne przykłady – adrogację Orestesa przez Cn. Aufidiusa oraz Pisona przez M. Pupiusa. Obaj adrogujący ojcowie byli w podeszłym wieku – zob. C. Kunst, *Römische Adoption. Zur Strategie einer Familienorganisation*, Frankfurt am Main 2005, s. 66. Adrogowany Cn. Aufidius Orestes został nawet konsulem w 71 r. p.n.e. – T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic* II, New York 1952, s. 120. Z kolei M. Pupius Piso Calpurnianus (A. Stein, s.v. *Pupius* 10, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, red. K. Ziegler, t. XXIII, 2, Stuttgart 1959, szp. 1987–1993) był mentorem i przyjacielem młodości Cicerona – Cic., *Brut.* 240 i 310; Cic., *Fin.* 4.73 i 5, 1. Por. też M. Kuryłowicz, *Kontynuacja...*, s. 27 i 31.

⁵⁵ A.M. Seelentag, *Ius pontificium...*, s. 79 i nast. Autorka podkreśla rolę pontyfików we wszelkich sferach związanych z *sacra*.

⁵⁶ Można się spotkać z teoriami, że to pontyfikowie decydowaliby zatem, czy przejście do innej rodziny powinno pociągać za sobą porzucenie, czy też zachowanie dawnych *sacra*, jeśli nowy *pater familias* wyraziłby na to zgodę. Por. C. Castello, *Il problema evolutivo...*, s. 150; A.M. Seelentag, *Ius pontificium...*, s. 82.

⁵⁷ J. Zabłocki, *Kompetencje 'patres familias'...*, s. 70 i nast.; tenże, *L'adrogatio...*, s. 728.

⁵⁸ Por. dyskusja i argumentacja w: J. Zabłocki, *Sacrorum detestatio w prawie rzymskim*, Prawo Kanoniczne 1986, t. 29, nr 1–2, s. 267 i nast.; tenże, *Kompetencje 'patres familias'...*, s. 91 i nast. Autor przekonująco dowodzi, że *detestatio sacrorum* była samoistnym aktem służącym wykluczeniu syna z rodziny, a nie czynnością przygotowawczą przed dokonaniem *adrogatio*. Podobnie A.M. Seelentag, *Ius pontificium...*, s. 121.

⁵⁹ Cic., *dom.* 39: *Negant fas esse agi cum populo, cum de caelo servatum sit. Quo die de te lex curiata lata esse dicatur, audes negare de caelo esse servatum?*, „[Reguły auguralne] przeczą, że zgodne z prawem boskim jest działanie z ludem, kiedy prowadzona jest obserwacja nieba. Czy odważysz się zaprzeczyć,

zgromadzenia – miałyby one wskazywać na przychyłność bóstw co do zwołania *comitia curiata*. Co prawda ostateczny głos w interpretacji auspicjów przed zgromadzeniami mieli magistraci, augurowie służyli tylko pomocą, rolę urzędnika mógł jednak z powodzeniem spełnić Gajusz Juliusz Cezar, który w 59 r. p.n.e. był konsulem i uparcie ignorował *spectio* prowadzone przez kolegę w konsulacie⁶⁰. Warto także zwrócić uwagę na inną możliwość: celem przeprowadzania auspicjów było uzyskanie potwierdzenia przyzwolenia bóstw na daną czynność⁶¹. Zarówno Cezar, jak i Pompejusz wiedzieli, jaki jest cel przysposobienia Klodiusza. Jeśli porównać zarzuty Cyclerona z listą kwestii podlegających według Gelliusa *cognitio* pontyfików, należy dojść do wniosku, że to przysposobienie nie powinno było dojść do skutku. Niewykluczone zatem, że Pompejusz przeprowadził i zinterpretował auspicja tak, aby pokazać aprobatę bóstw dla tej adrogacji. Jest to jednak tylko przypuszczenie, nieznajdujące ani poparcia, ani zaprzeczenia w dostępnych źródłach.

Zakończenie

Zachowane teksty źródłowe nie wyjaśniają dokładnie, jaką rolę przy adrogacji pełnili kapłani. W zasadzie w związku z tą instytucją pojawiają się nazwy dwóch urzędów kapłańskich: pontyfików i augurów. Pontyfikowie mieli za zadanie zbadać kwestię dopuszczalności adrogacji – zarówno kwestii sakralnych, jak i cywilnoprawnych. Wydaje się jednak, że czynili to przed wszczęciem procedury (pod tym względem ich udział był niezbędny), a w samej adrogacji uczestniczyć mogli, lecz nie musieli. To mogło się zmienić, kiedy zgromadzenie kurii zostało zastąpione przez 30 liktorów. Przysięgę, ułożoną przez Kwintusa Muciusa Scewolę, uczestnicy adrogacji składali raczej wobec zgromadzenia ludowego, nie przed pontyfikiem. Jeszcze mniej informacji mamy na temat udziału augura w adrogacji – przypadek Klodiusza jest właściwie jedynym, kiedy pojawia się wzmianka o augurze. Nie można jednak wykluczyć, że obecność augura podczas zgromadzenia ludowego była po prostu czymś tak zwyczajnym, że żaden z autorów zachowanych tekstów o niej nie wspominał.

że była prowadzona obserwacja nieba, w tym dniu, kiedy, jak się mówi, uchwalona została *lex curiata* dotycząca ciebie?” – tłum. E.L. Por. W.J. Tatum, *The Patrician Tribune...*, s. 105 i nast.

⁶⁰ Por. E. Loska, *Uwagi na temat procedury 'obnuntiatio'*, *Zeszyty Prawnicze* 2011, nr 11.1, s. 208 i nast.

⁶¹ Por. G. Szemler, *'Religio', Priesthoods and Magistracies in the Roman Republic*, *Numen* 1971, t. 18, nr 2, s. 110.

Bibliografia

- Baldwin B., *Studies in Aulus Gellius*, Lawrence 1975.
- Bianchi E., *Il 'rex sacrorum' a Roma e nell'Italia antica*, wyd. 2, Milano 2017.
- Bonfante P., *Lezioni sul diritto di famiglia*, Pavia 1907–1908.
- Botsford G.W., *The Roman Assemblies from Their Origin to the End of the Republic*, New York 1909.
- Castello C., *Il problema evolutivo della adrogatio*, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1967, t. 33.
- Donatuti G., *Contributi allo studio dell'adrogatio impuberis*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano "Vittorio Scialoja"* (BIDR) 1961, t. 64.
- Gladigow B., *Die sakrale Funktionen der Likatoren. Zum Problem von institutioneller Macht und sakraler Präsentation*, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 1972, cz. I.2.
- Greenidge A.H.J., *Legal Procedure of Cicero's Time*, New Jersey 1971.
- Gruen E.S., *P. Clodius: Instrument or Independent Agent?*, *Phoenix* 1966, t. 20, nr 2.
- Gruen E.S., *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley–Los Angeles–London 1995.
- Groh V., *La 'transitio ad plebem' di P. Clodio*, w: *Studi in onore di Pietro Bonfante nel XL anno d'insegnamento*, red. E. Albertario, Milano 1930.
- Jońca M., *The Scope of 'exilium voluntarium' in the Roman Republic*, w: *La repressione criminale nella Roma repubblicana fra norma e persuasione*, red. B. Santalucia, Pavia 2009.
- Kamiński J., *'Senatus consultum ultimum' i inne instytucje stanu wyjątkowego późnej republiki rzymskiej*, Warszawa 1976 (niepubl. rozprawa doktorska).
- Kaser M., *Das römische Privatrecht*, wyd. 2, München 1971.
- Kowalski H., *Propaganda religijna Publiusza Klodiusza*, w: *Ideologia i propaganda w starożytności. Materiały Konferencji Komisji Historii Starożytnej PTH, Rzeszów 12–14 września 2000*, red. L. Morawiecki, P. Berdowski, Rzeszów 2004.
- Kunst C., *Römische Adoption. Zur Strategie einer Familienorganisation*, Frankfurt am Main 2005.
- Kuryłowicz M., *'Adoptio' prawa rzymskiego. Rozwój i zmiany w okresie poklasycznym i justyniańskim*, Lublin 1976.
- Kuryłowicz M., *Die adoptio im klassischen römischen Recht*, Warszawa 1981.
- Kuryłowicz M., *Kontynuacja rodziny w państwie i prawie rzymskim okresu republiki*, w: *Divina et humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Lublin 2001.
- Kuryłowicz M., *Marcus Tullius Cicero o rzymskiej adopcji*, w: *'Historia et ius'. Księga pamiątkowa ku czci profesora Henryka Karbownika*, red. A. Dębiński, G. Górski, Lublin 1998.
- Kuryłowicz M., *Rozwój historyczny rzymskiej adopcji*, *Studia Iuridica Lublinensia* 2011, t. 16.
- Kübler B., s.v. *licitor*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, red. W. Kroll, t. XIII, 1, Stuttgart 1926.
- Lange L., *Transitio ad plebem*, w: *Verhandlungen der zweiundzwanzigsten Versammlung Deutscher Philologen und Schulmänner*, Leipzig 1863.
- Lange L., *Über die transitio ad plebem: Ein Beitrag zum römischen Gentilrecht und zu den Scheingeschäftendes römischen Recht*, Leipzig 1894.
- Lindsay H., *Adoption in the Roman World*, Cambridge 2009.
- Lintott A., *Cicero as Evidence. A Historian's Companion*, Oxford 2008.

- Lintott A., *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford 2004.
- Longchamps de Bérier F., *Nadużycie prawa w świetle rzymskiego prawa prywatnego*, Wrocław 2007.
- Loska E., *Uwagi na temat procedury 'obnuntiatio'*, *Zeszyty Prawnicze* 2011, nr 11.1.
- Loska E., *Pozycja prawna aktorów w starożytnym Rzymie w okresie republiki i wczesnego cesarstwa*, Warszawa 2018.
- Łoposzko T., *Trybunat Publiusza Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*, Warszawa 1974.
- Mommsen T., *Römische Forschungen*, t. 1, Berlin 1864.
- Moreau P., *La 'lex Clodia' sur le bannissement de Cicéron*, Athenaeum 1987, nr 75.
- Moreau P., *'Lex Clodia'*, w: *The Roman Statutes*, red. M. Crawford i in., London 1996.
- Pesaresi R., *Studi sul processo penale in età repubblicana. Dai tribunali rivoluzionari alla difesa della legalità democratica*, Napoli 2005.
- Price S.R.F., *The Place of Religion: Rome in the Early Empire*, w: *The Cambridge Ancient History*, t. 10. *The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*, red. A.K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott, wyd. 2, Cambridge 1996.
- Rotondi G., *'Leges publicae populi Romani'*, Milano 1912.
- Salvadore M., *L'adozione di Clodio*, *Labeo* 1992, t. 38, nr 3.
- Seelentag A.M., *Ius pontificium cum iure civili coniunctum. Das Recht der Arrogation in klassischer Zeit*, Tübingen 2014.
- Shackleton Bailey D.R., *Two Studies in Roman Nomenclature*, New York 1976.
- Stein A., s.v. *Pupius 10*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, red. K. Ziegler, t. XXIII, 2, Stuttgart 1959.
- Stloukalová K., *Transitio ad plebem – případ Publia Clodia Pulchera*, *Právněhistorické Studie* 2017, t. 47, nr 1.
- Strachan-Davidson J.L., *Cicero and the Fall of the Roman Republic*, New York–London 1984.
- Szemler G., *'Religio', Priesthoods And Magistracies in the Roman Republic*, *Numen* 1971, t. 18, nr 2.
- Tarwacka A., *Czym jest adopcja, czym natomiast jest adrogacja oraz na ile różnią się one między sobą; a także – jakie i jakiego rodzaju są słowa tego, kto stawia przed ludem wniosek dotyczący adrogowania dzieci – Aulus Gellius, 'Noce attyckie' 5,19. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, *Zeszyty Prawnicze* 2014, nr 14.3.
- Tarwacka A., *Czym są zgromadzenia kalarne, czym kurialne, czym centurialne, czym trybusowe, czym wiec; oraz podobne sprawy z tym związane – Aulus Gellius, 'Noce attyckie' 15,27. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, *Zeszyty Prawnicze* 2014, nr 14.1.
- Tatum W.J., *P. Clodius Pulcher and Tarracina*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 1990, t. 83.
- Tatum W.J., *The Patrician Tribune. Publius Clodius Pulcher*, London 1999.
- Watson A., *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford 1967.
- Williamson C., *The Laws of the Roman People. Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic*, Ann Arbor 2008.
- Zabłocka M., *Początki adrogacji niedojrzałych w prawie rzymskim*, *Zeszyty Prawnicze* 2019, nr 19.1.
- Zabłocki J., *Appunti sulla 'sacrorum detestatio'*, *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano "Vittorio Scialoja"* (BIDR) 1989–1990, t. 92–93.
- Zabłocki J., *Il concetto di materfamilias in caso di arrogazione*, w: *Mater Familias. Scritti romanistici per Maria Zabłocka*, red. Z. Benincasa, J. Urbanik, Warszawa 2016.

Zabłocki J., *Kompetencje 'patres familias' i zgromadzeń ludowych w sprawach rodziny w świetle 'Noctes atticae' Aulusa Gelliusa*, Warszawa 1990.

Zabłocki J., *L'adrogatio nel diritto romano*, w: *Leges sapere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Januszowi Sondlowi w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, red. W. Uruszczak, P. Święcicka-Wystrychowska, A. Kremer, Kraków 2008.

Zabłocki J., *Sacrorum detestatio w prawie rzymskim*, *Prawo Kanoniczne* 1986, t. 29, nr 1–2.